

Waarde in de eerste wereldoorlog.

Een doorsnee straatbeeld van toen?

De directe aanleiding van de Eerste Wereldoorlog was de moord op de kroonprins van Oostenrijk-Hongarije, Frans Ferdinand. Hij werd tijdens een bezoek in Servië op 28 juni 1914 vermoord. De 28ste juni kan dan ook gezien worden als het begin van de oorlog. Uiteindelijk waren er 33 landen met elkaar in oorlog. De gruwelijkheden van de Eerste Wereldoorlog zijn Nederland grotendeels bespaard gebleven, dit kwam omdat Nederland voor strikte neutraliteit had gekozen. Dit betekende echter niet dat er niets van de oorlog te merken was. Militairen werden, vanaf 31 juli, gemobiliseerd om de grenzen tegen een Duitse of Engelse aanval te bewaken. Op de eerste dag van de maand augustus wordt de mobilisatie in Nederland met klockgelui bekendgemaakt. In Nederland gaan de mannen met niet al te groot enthousiasme onder de wapenen (zie afbeelding 1). Zelfs de in Waarde geboren Frans Louissen ontving aan de andere kant van de oceaan een "cablegram" met als onderwerp "FURLOUGH RECALLED-TAKE IMMEDIATE UP ARMS". Frans stuurt een antwoord naar de burgemeester en wethouders van Waarde. Want hij was in 1902 naar de Verenigde Staten geëmigreerd en had in 1910 de eed afgelegd om de wetten van dit land te gehoorzamen.

Goes. Met de ochtendtreinen vertrokken heden van hier de opgeroepen miliciens en landweermannen naar hunne respectieve garnizoenen.

Aan het station heerschte vooral te half negen een enorme drukte. Bloedverwanten, vrienden en kennissen stelden er prijs op de vertrekkenden uitgeleide te doen en menige traan en zucht der achterblijvenden bewezen hoe zwaar deze oproeping menig huisgezin treft, door stilstand van zaken en ontbering van verdiensten. Moge door Gods genadige beschikking de sombere toestand zich spoedig verhelderen, zoodat de opgeroepen weldra naar hunne haardsteden mogen terugkeeren.

De trein van 9 uur, reeds over vol met soldaten uit de omliggende plaatsen, kon allen hier niet medenemen. Zij, die achterbleven, vertrokken in den loop van den dag met volgtreinen.

Het reizigersverkeer was tot van avond half zes stopgezet.

Afbeelding 1: Uit de Nieuwe Zeeuwse Courant van 1-8-1914.

Afbeelding 2:

's-Gravenhage, 8 Augustus 1914.

De mogelijkheid kan zich voordoen, dat uit militaire overwegingen, personen genoopt zullen worden hunne woonplaatsen te verlaten en zich voorloopig elders te vestigen. Ik noodig U.H.E.G. uit, zoo spoedig mogelijk, de Burgemeesters van Uw gewest op deze mogelijkheid te wijzen en hun te verzoeken aan deze personen alle mogelijke hulp en bijstand te verleen. Met name in de provinciën, die grootere steden tellen welke buiten het rayon van verdedigingswerken vallen, zouden reeds thans maatregelen getroffen kunnen worden om de elders verdrevenen, zoo noodig, te huisvesten en voorloopig te verzorgen. Voorzoo veel dezen buiten staat zijn de kosten te dragen, zullen deze van Rijksweg worden vergoed.

Wat de Burgemeesters aangaat, wier gemeenten binnen het rayon van verdedigingswerken liggen, dezen zullen steeds voeling moeten houden met den militair gezaghebber om, zoodra het oogenblik komt waarop het bevel gegeven wordt, de gemeente te ontruimen, den personen, die daaraan moeten gehoorzamen de behulpzame hand te bieden zich naar elders te begeven. Ook de daaraan verbonden kosten, voor zooveel de betrokkenen ze niet kunnen dragen, zal het Rijk vergoeden.

De Minister van Binnenlandsche Zaken,
(get.) CORT v.d. LINDEN.

Al snel gaan soldaten tot het straatbeeld op de Bevelanden behoren (zie afbeelding 2). Allerlei plaatsen en objecten van strategische betekenis werden bewaakt. Mensen krijgen te maken met inkwartiering van soldaten. Op foto's gemaakt tijdens de mobilisatietijd in Waarde zien we veel militairen met het nummer 41 op het hoofddeksel. Ze waren ingedeeld bij het 41st bataljon landweer infanterie (militairen van het 6e regiment infanterie werden na hun actieve diensttijd ingedeeld bij het 40e en 41e bataljon landweer infanterie). "Kwartiergevers" kregen een financiële tegemoetkoming. Voor het stallen van een kar of wagen f 0.10 per dag en voor een rustkamer f 0.25.

Ook de Waardse schietvereniging "Oefening Kweekt Kunst" kreeg te maken met de mobilisatie. Ze moesten hun geweren die ze in bruikleen hadden inleveren bij de artillerie. Echter ze hadden er 2 ingeleverd. De artillerie had hun administratie goed op orde. Op 20 augustus 1914 kreeg de vereniging het bevel om de overige 6 geweren, per ommegaande, in te leveren.

Afbeelding 3: Uit het fotoboek van Mevr. Adrie Cornelisse-Blaauwkamer, met haar woorden: ook bij opa en oma lagen soldaten op zolder. Op de foto staat mijn vader (Marien Blaauwkamer) als klein jongetje tussen zijn vader (Adriaan Blaauwkamer, de slager) en moeder (Maria Maas). Tante Kee (Kornelia Jakoba Blaauwkamer) en tante An (Anna Blaauwkamer) zijn de twee boerenmeisjes. Opa had voor mijn vader een houten geweertje gemaakt, waarmee jij speelde met de soldaten. Voor een kind was dat een hele belevenis.

Op de volgende bladzijde (afbeelding 4) zien we een foto van de familie van Houte-Molendijk met ingekwartierde soldaten. Ze woonden in de Westveerpolder (in Waarde beter bekend als "ut poldertje") De zittende man met hoed is Marinus, daarnaast dochtertje Johanna van Houte, daar weer naast moeder Pieterella van Houte-Molendijk. Rechts met hondje is Leendert Krijnsen, een halfbroer van Johanna, want moeder Pieterella was eerder getrouwd geweest met Gerard Krijnsen.

Afbeelding 4:

Afbeelding 5: De volgende foto, van de 4de compagnie van het 41st bataljon, is genomen achter het voormalig café “de Zwaan” (nu Mauritsstraat 16) van de familie Verburg-Traas (Dirk en Tona) onder het genot van een glaasje Hulstkamp kruidenbitter.

Afbeelding 6, 7 en 8:

In die tijden werd er druk gecommuniceerd, via ansichtkaarten, met het thuisfront.

Kennelijk had de militair J.C. Simon, tijdens de mobilisatie, het meer naar zijn zin bij de familie Nieuwenhuize te Krabbendijke. Hij stuurde vanuit Waarde een kaartje (zie hier boven) naar de familie met de plaats van zijn nieuw kantonnement.

Een van de grote gevolgen van de oorlog was dat in het najaar van 1914 grote delen van België ontvolkt raakten, omdat iedereen op de vlucht sloeg voor het oorlogsgeweld.

Op 7 oktober 1914 begint de driedaagse beschieting van Antwerpen. Bij deze aanval zetten de Duitsers twee 420 mm kanonnen in. De zogenaamde Dikke Bertha's. Burgemeester Welleman uit Krabbendijke beschrijft in "Het verslag van het provinciaal comité tot hulpverlening aan vluchtelingen in Zeeland, augustus 1914 – 1 juli 1915" hoe dat aan de kant van Zuid-Beveland werd beleefd. Indrukwekkende woorden:

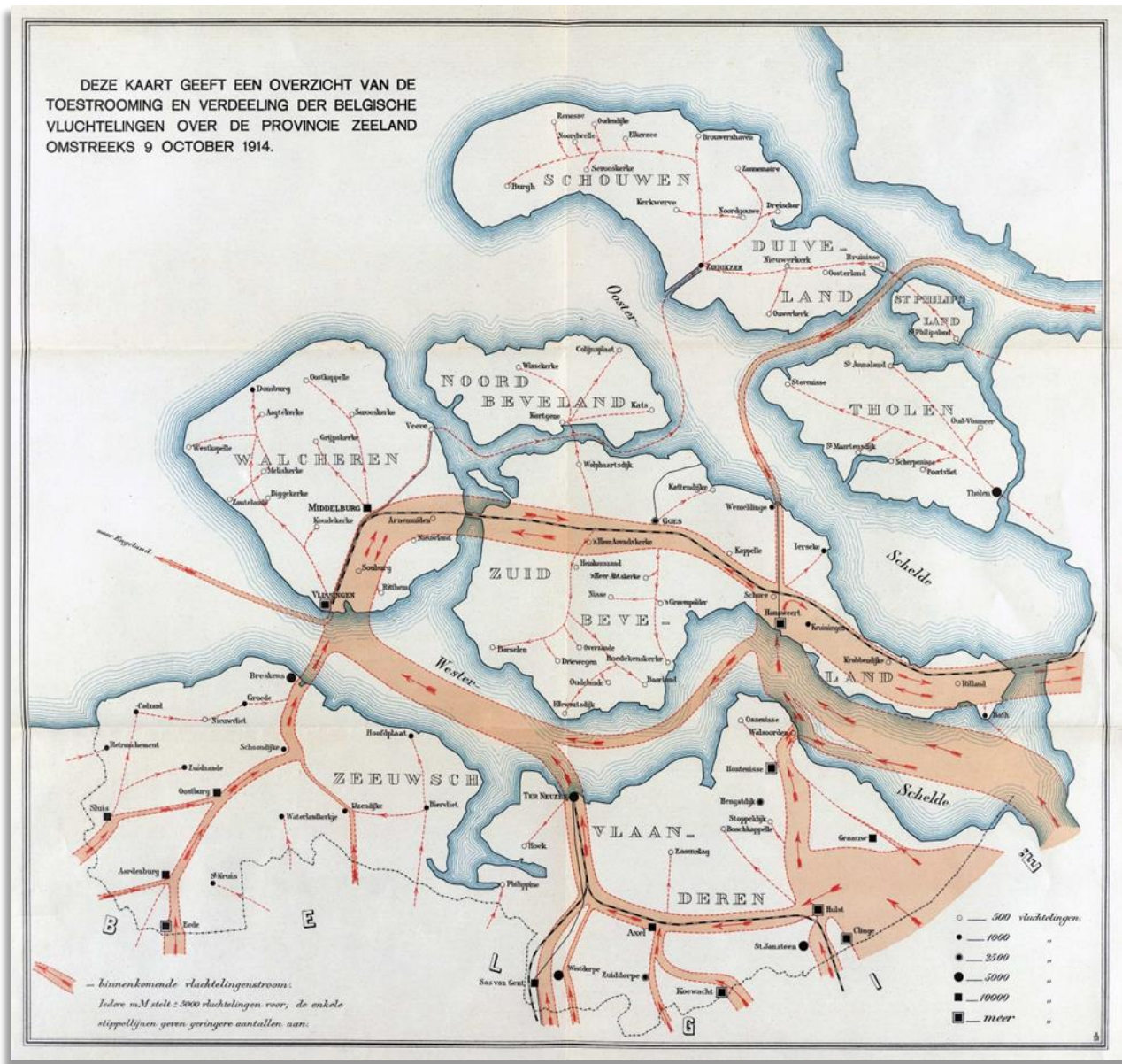
De achtste October brak aan, de dag van "het bombardement", de dag van den val van Antwerpen! Zooals op vele plaatsen in onze provincie maakten ook wij hier dit ontzettend gebeuren a.h.w. van nabij mede in het veld, op straat, ja zelfs in huis was elke uitbarsting der kanonnen hoorbaar, vandaar dat haast alle werk stil lag en de menschen, in zenuwachtig gedoe, te hoop liepen om dit onvergetelijke oogenblik in de wereld geschiedenis onder elkander te bespreken en zoo ten volle mede te leven! "Naar Bath!" Daar kon men niet alleen hooren, maar zelfs zien het vernielend werk van het moderne geschut. Is het te verwonderen, dat velen daarheen trokken? Is het niet verklaarbaar, dat ook de burgemeester en verscheidenen zijner mede-comitéleden daar waren, om nog meer van nabij de worsteling eener wereldstad mede te maken? Verklaarbaar is het! Want onvergetelijk bij elken toeschouwer zal het blijven, het zien van een brokje ellende, die de oorlog medebrengt. Te zien, dat een wereldstad leeg loopt! Voorbij zien varen die elkander snel opvolgende kasten met duizenden bemand, van onder tot boven volgepropt met menschen, vluchtelingen, die niet wetende waarheen, op hoop van zegen, zich eenvoudig aan het toeval hebben overgegeven.

KrabbendijKe. Naar wij uit betrouwbare bron vernemen zullen heden, Maandag, alhier een 50 tal vluchtelingen arriveeren welke allen op daarvoor ingerichte plaatsen onder dak zullen gebracht worden. Een oproep aan de ingezetenen om hunne beurs, linkenkast en keukengerei eens na te zien of er ook iets van gemist kan worden zal zeker niet overbodig zijn. In de gemeente Waarde zouden volgens dezelfde bron een 20 tal vluchtelingen arriveeren.

Afbeelding 9 en 10: Bericht uit de krant van 6-10-1914, de betrouwbare bron was goed op de hoogte want twee dagen later ontving de burgemeester een bericht van aankomst.

TELEGRAM № 126, 23 woorden.	
Aangenomen te <i>Goed</i> , den 8/10 1914, ten 1 u. 54 m. des middags.	
Ontvangen te <i>WAARDE</i> , den 10/10 1914, ten 2 u. 15 m. des middags.	
VERKORTINGEN VOOR bijzondere aanwijzingen in de telegrammen.	<i>Burgemeester Waarde</i>
RPx. = Antwoord betaald x (woorden).	<i>Morgen met den trein van</i>
XP. = Bode betaald.	<i>trein naar uit Goed komen</i>
DP. = Bestelgeld betaald.	<i>20 vluchtelingen voor de</i>
D. = Dringend.	<i>Wilt de station Krabbendijke</i>
TC. = Collationneering.	<i>afhalen</i>
PC. = Kennisgeving ontvang.	<i>Advocaat Steeger</i>
TR. = Telegraaf restant.	
GP. = Poste restante.	
MP. = Eigenhandig.	

Rond Antwerpen stonden twaalf zwaar bewapende forten. Deze forten zouden de stad moeten verdedigen alleen waren ze niet bestand tegen dit grote geweld. Op 10 oktober geeft Antwerpen zich over. De beschietingen hebben drie dagen geduurd en de meeste inwoners zijn ondertussen gevlucht. In totaal kwamen ruim 65000 vluchtelingen naar Zeeland, binnengekomen langs de grens met Zeeuws Vlaanderen, over de Schelde en met de trein (zie kaart). In alle Zeeuwse plaatsen werden steuncomités opgericht om de vluchtelingen te verzorgen, echter geen van de gemeentebesturen was op een dergelijke humanitaire ramp voorbereid.

In hetzelfde verslag kunnen we lezen hoe het in het eerste jaar van de oorlog in Waarde is verlopen:

Door het gemeentebestuur alhier was in het laatst van September schrijven ontvangen van het comité voor vluchtelingen te Goes, dat eerstdaags de eerste vluchtelingen verwacht konden worden, waarop door genoemd bestuur een zestal heeren werden uitgenoodigd om bij de ingezetenen een bijdrage te vragen teneinde in de eerste hulp te kunnen voorzien. Deze daartoe bereid zijnde, hebben aanvankelijk een bedrag van f 233.70 ingezameld, wat met nagekomen giften is gestegen tot f 303.35. Hiermede achten zij hun taak afgevoerd.

Op verzoek van den Burgemeester echter werden zij uitgenoodigd zich met de verdere leiding te willen belasten waarop een comité voor vluchtelingen werd opgericht n.l. J.J. Mol, voorzitter; M. Allewijn, secretaris; D. Boone, penningmeester; C. Bal, A. Mol en G. van Harn als leden. Voor de ontvangst der

vluchtelingen werd in gereedheid gebracht een schoollokaal, benevens een leeg staand gebouw van de Gereformeerde gemeente te Krabbendijke. Dit achtte men voldoende daar indertijd door het gemeente bestuur was opgegeven een twintigtal vluchtelingen te kunnen herbergen. Den 9den October kwamen van uit Goes de eerste vluchtelingen aan, 24 in getal, welke in de vorengenoemde lokalen werden onder gebracht. Dat deze ruimte niet lang voldoende zou zijn bleek reeds den anderen dag, daar 's avonds niet minder dan 100 vluchtelingen werden aangevoerd op 7 wagens. Deze werden voornamelijk onder gebracht in schuren en bij sommige inwoners, na hen van de noodige levensmiddelen te hebben voorzien. Den 11den October kwamen weder 43 vluchtelingen aan, wat den volgenden dag nog met 96 vermeerderd werd en den 13den October met 22. Toen had de strooming opgehouden, althans geen vluchtelingen meer kunnende bergen, werden ze naar andere plaatsen doorgezonden, daar het aantal vluchtelingen nagenoeg 1/3 van de geheele bevolking der gemeente bedroeg. Alleen zijn op 30 October nog een 3-tal hier bijgekomen welke hier familie hadden gevonden, evenzoo één op 2 November, terwijl op

5 November nog één persoon is opgenomen welke ziekelijk was, doch hier familie had. Deze persoon is op 24 November daaraanvolgende overleden, het eenige sterfgeval onder de Belgische vluchtelingen in deze gemeente. Ook is op 1 januari 1915 nog iemand opgenomen welke hier familiebetrekkingen had, zoodat het grootst aantal vluchtelingen dat hier gehuisvest is geweest, 291 bedraagt. Hiervan hebben 34 geen ondersteuning genoten, een gedeelte na verloop van enkele weken, doch een groot gedeelte zoo niet het grootste, hebben voortdurend ondersteuning gehad.

Deze ondersteuning bestond voornamelijk in het verschaffen van brood, spek, koffie en vet, waar later nog kolen werden aan toegevoegd. Door de ingezetenen werden bereidwillig de noodige borden, lepels, vorkens, ketels, dekens enz. in bruikleen afgestaan. Al spoedig deed zich ook de behoefte aan schoon ondergoed gevoelen, waarop door eenige dames een rondgang in de gemeente werd gedaan tot het inzamelen van oude kleedingstukken, beddegoed en dergelijke, met het resultaat dat aan diverse aanvragen kon worden voldaan. Daar het verblijf in schuren op den duur wegens de koude onhoudbaar zou zijn, deed het comité naar geschikter gelegenheid omzien, en werd daarvoor de kerk aangevraagd der Hervormde gemeente, welke door heeren Kerkvoogden bereidwillig werd afgestaan en deze daarvoor in orde gebracht. Hoe geschikt deze ook was om 's nachts in te logeeren, overdag bleek ze niet aan de verwachting te voldoen, daar er geen voldoende ruimte beschikbaar bleef om op den dag te vertoeven, hetwelk een reden was dat de meesten naar hunne oorspronkelijke kwartieren terug verlangden, en de meesten daaraan ook gevolg gaven. Daar het overal meer dan vol was, besloot het comité geen vluchtelingen meer aan te nemen, doch bij aanmelding desnoods voor een nacht logies te verschaffen, om den anderen morgen verder te laten trekken. Het getal derzulken bedraagt p.m. 65. Intusschen waren bij het Gemeentebestuur een tweetal circulaires ingekomen n.l. een van de Intercommunale commissie te Antwerpen, waarin den vluchtelingen werd aangeraden om terug te keeren naar Antwerpen, daar zij dit vrij konden doen en een van den Commissaris der Koningin in Zeeland, waarin Burgemeester en Comitéleden werden verzocht hen aan te sporen om daaraan gevolg te geven, wat tengevolge had dat reeds den 15den October enkelen vertrokken en zoo geleidelijk, zoodat einde der maand October het getal vluchtelingen reeds met p.m. 225 was verminderd en er nog ongeveer 70 overbleven. In de maand November vertrokken nog ruim 40 vluchtelingen terwijl er 27 den geheelen winter zijn gehuisvest geweest. Door het Centraal comité te Goes is eenmaal een bezending gedragen kleeven verschaft, doch niet in voldoende hoeveelheid voorradig zijnde werd het nog ontbrekende aangevraagd bij het Provinciaal Comité te Middelburg en in goede orde ontvangen.

In het begin werd door de vluchtelingen met een zekeren schroom aan vrage om kleedingstukken gedaan, doch spoedig bleek deze overwonnen te zijn, daar de aanvragen dagelijks begonnen in te komen, zoodat het comité besloot om de 14 dagen gelegenheid tot aanfrage te doen. Ook waren sommige aanvragen zoo ruim gesteld dat menigmaal van de lijst geschrapt moest worden, zijnde het comité er van overtuigd dat het geen behoefte was.

Het overgrootste meerendeel der vluchtelingen heeft zich steeds behoorlijk gedragen, alhoewel enkelen de vrijmoedigheid hebben gehad om bij vertrek, niettegenstaande zij er op gewezen werden, enkele nieuwe lakens, welke zij in bruikleen hadden ontvangen, mede te nemen. Over het algemeen hebben zij zich steeds dankbaar getoond voor den steun hen verleend, toch was een merkbare verandering waar te nemen bij degene die nog in de gemeente waren gebleven, enkelen niet te na gesproken, zoodra de ondersteuning had opgehouden. Ook op zedelijk gebied liet het in den laatsten tijd bij enkelen van de laatst overgeblevenen wel wat te wenschen over wat van dien aard was dat hun een verder verblijf in de gemeente werd ontzegd.

Deze zijn of naar Engeland, of naar Breda vertrokken, voordat ze naar een der kampen zijn overgebracht.

Een gezin, (man, vrouw en kind) zijn naar het kamp te Ede vertrokken, terwijl het kind later bij de grootouders is teruggehaald. Aan één vrouwelijk persoon wordt nog ondersteuning verleend, terwijl nog 11 mannen, vrouwen en kinderen in de gemeente zijn blijven wonen.

J. J. MOL, Voorzitter.

M. ALLEWIJN, Secretaris.

D. BOONE, Penningmeester.

Waarde. Onder het groote aantal Belgische vluchtelingen, dat Zaterdagavond hier werd aangebracht, waren ook een 4-tal in uniform gekleede Belgische soldaten behorende tot de 2e ligne. Zij werden voor den nacht ondergebracht in de woning van den burgemeester, op wiens last zij Zondagmorgen door den gemeenteveldwachter aan de Militaire autoriteit te Hansweerd werden overgegeven.

Afbeelding 11: Bericht uit Zeeuw van 13-10-1914. Na de aanval op Antwerpen vluchtten ongeveer 35.000 Belgische militairen de grens met Nederland over. Omdat Nederland tijdens de Eerste Wereldoorlog neutraal was, moesten alle buitenlandse soldaten worden geïnterneerd.

Zoals te lezen is in het verslag werd op 5 november "nog één persoon is opgenomen welke ziekelijk was, doch hier familie had". Het was Frans Polycarpus Cloetens, op 18 juni 1899 geboren te Mechelen en op 24 november overleden te Waarde (zie afbeelding 12).

Afbeelding 12: Uit het overlijdensregister van de gemeente Waarde

Heden vijf en twintig November negentien honderd veertien,
verschenen voor mij, Ambtenaar van den Burgerlijken Stand der Gemeente
WAARDE,
Jasper Cornelis Looy
oud negen en dertig jaar, van beroep gemeenteraadslid
wonende te Waarde
en Cornelis Johannes Wegers
oud veertig jaar, van beroep gemeentesecretaris
wonende te Waarde
die verklaarden, dat op
vier en twintig November negentien honderd veertien,
des nov middags ten zeven ure, binnen deze Gemeente
is overleden Frans Polycarpus Cloetens
oud vijf en twintig jaar, van beroep rekenaar
geboren te Mechelen en wonende te Mechelen
ongehuwde zoon van Willem Jozef Cloetens
Sabrielskind en van Joanna Maria Bloekx
zinnel beroep, beiden wonende te Mechelen

Waarvan akte, welke overeenkomstig de wet is voorgelezen.

J. C. Looy
Wegers
Rekenaar

— Vrijdag werd te Waarde aan den schoot der aarde toevertrouwd, het stof-felijk overschot van een vluchteling F. P. Cloetens, oud 25 jaar en afkomstig van Mechelen.

De droeve lijkstoet, die zich door de gemeente bewoog, was geen gewone. Verschillende Belgische vluchtelingen, die nog hier in de gemeente vertoeven, sloten zich bij den stoet aan, terwijl tal van belangstellende Waardenaars mede naar den doodenakker togen.

Er zou hier een katholiek begraven worden! De familie was daartoe genoopt, daar de begrafenis op een katholiek kerkhof elders haar te bezwarend waren. Hier geschiedde het kosteloos.

Door den predikant uit Waarde, ds. E. V. J. Japchen werd bij het graf eene rede gehouden, waarin hij liet uitkomen, dat ook onze doodenakker, als ook deel uitmakende van de groote, maar thans woelige aarde, eenmaal door Jezus, onzen Heiland, bewandeld, gewijde grond is.

De broeder van den overledene dankte den spreker voor zijne gevoelvolle woorden en de talrijke aanwezigen voor hunne belangstelling.

Afbeelding 13: in de Middelburgse Courant van 28 november staat een "verslag" van zijn begrafenis te Waarde. Zie ook afbeelding 15 en 16.

Al op 17 oktober kreeg men het bericht "Nu het Duitse opperbevel den terugkeer van de Belgische vluchtelingen heeft toegestaan". Terugkeer moest worden bevorderd, met als gevolg dat vóór de winter 264 van de 291 vluchtelingen Waarde weer hadden verlaten. Waarschijnlijk had de familie van de overleden Frans Polycarpus Cloetens een speciaal plekje in de harten van de Waardenaars. Twee van zijn zussen vertrokken pas in de zomer van 1915 (zie afbeelding 14).

Afbeelding 14:

10398
REGEERINGS-COMMISSARIS
VOOR DE VLUCHTELINGEN IN
NOORD-BRABANT EN
ZEELAND.

Uden 15 Juni 1915

B. N° 2306
Antwoord op schrijven van
14 Juni 1915 N° 118
Getal bijlagen 1

Bij beantwoording van dit schrijven
wordt men verzocht dagteekening en
nummer aan te halen en bijlagen terug
te zenden.

In antwoord op uw herneven aan-
gehaald schrijven machtig ik U de vluch-
telingen Marie Cloetens en haar echt-
geboort; Philomena Jan Cloetens en
Margaretha Engel Zaterdag 19 Juni ad.
onder behoorlijk geleide naar het vlucht-
oord Uden te doen overbrengen.

U gelieve den Heer Regerings-Com-
missaris van het vluchtoord tijdig het
uur van aankomst te melden en wel
te willen zorgdragen, dat de vluchtelingen
te Uden aankomen vóór twee 's avonds

plaatvervangende
De Regeringscommissaris
voor de vluchtelingen in Noord-Brabant
en Zeeland.

J. Wilhelm

Verdelachtbare Heer
Burgemeester van
Maarde.

Afbeelding 15: De weg naar de “dodenakker” (links boven) rond 1920, met rechts (het grote huis met bomen) de pastorie.

Afbeelding 16: De voormalige pastorie, rond 1900.

De zin “Ook op zedelijk gebied liet het in den laatsten tijd bij enkelen van de laatst overgeblevenen wel wat te wenschen over, wat van dien aard was dat hun een verder verblijf in de gemeente werd ontzegd.” uit het verslag wekt de nieuwsgierigheid.

Een brief, d.d. 14 juni 1915, van de burgemeester aan de minister van buitenlandse zaken vermeldt meer details:

.... Marie Blodens, geboren 4 februari 1883, echtgenote van D. P. R. Bosien, gaat naar den zin van haar echtgenoot te familiair om met de militairen alhier gedetacheerd zoodat zij een paar keer een pak slaag van haar man heeft opgelopen en buiten de deur is gegooid.

Philomena Jan Blodens, geboren 16 juni 1887, echtgenote van J. F. Godefroy, laatste genoemde bevindt zich thans in Engeland zoekt altijd het gezelschap van militairen aan den zeedijk plegen zij handelingen zooals te mijner kennis gebracht die van gehuwde lieden niet geoorloofd zijn.

Margaretha Engel, geboren 4 april 1889, wonende met haar zoontje bij haar ouders, echtgenote van een krijgsgevangen in Duitsland staat evenmin gunstig aangeschreven omdat zij veel omgang heeft met militairen

En toch had het ministerie van binnenlandse zaken nog zo gewaarschuwd (zie afbeelding 17). Niet alles is altijd onder controle te houden.

Afbeelding 17:

Mijne aandacht werd gevestigd op het gevaar, dat de aanwezigheid in ons land van vrouwelijke vluchtelingen van losse zeden voor onze openbare gezondheid en zedelijkheid oplevert. Ik acht het daarom gewenscht, dat alle publieke vrouwen onder de vluchtelingen, benevens alle vrouwen, die zich buiten echt met mannen afgeven, onverwijld, desnoods tegen haar wil, worden overgebracht naar het vluchtoord te *Nunspeet*.

Het gemeentebestuur

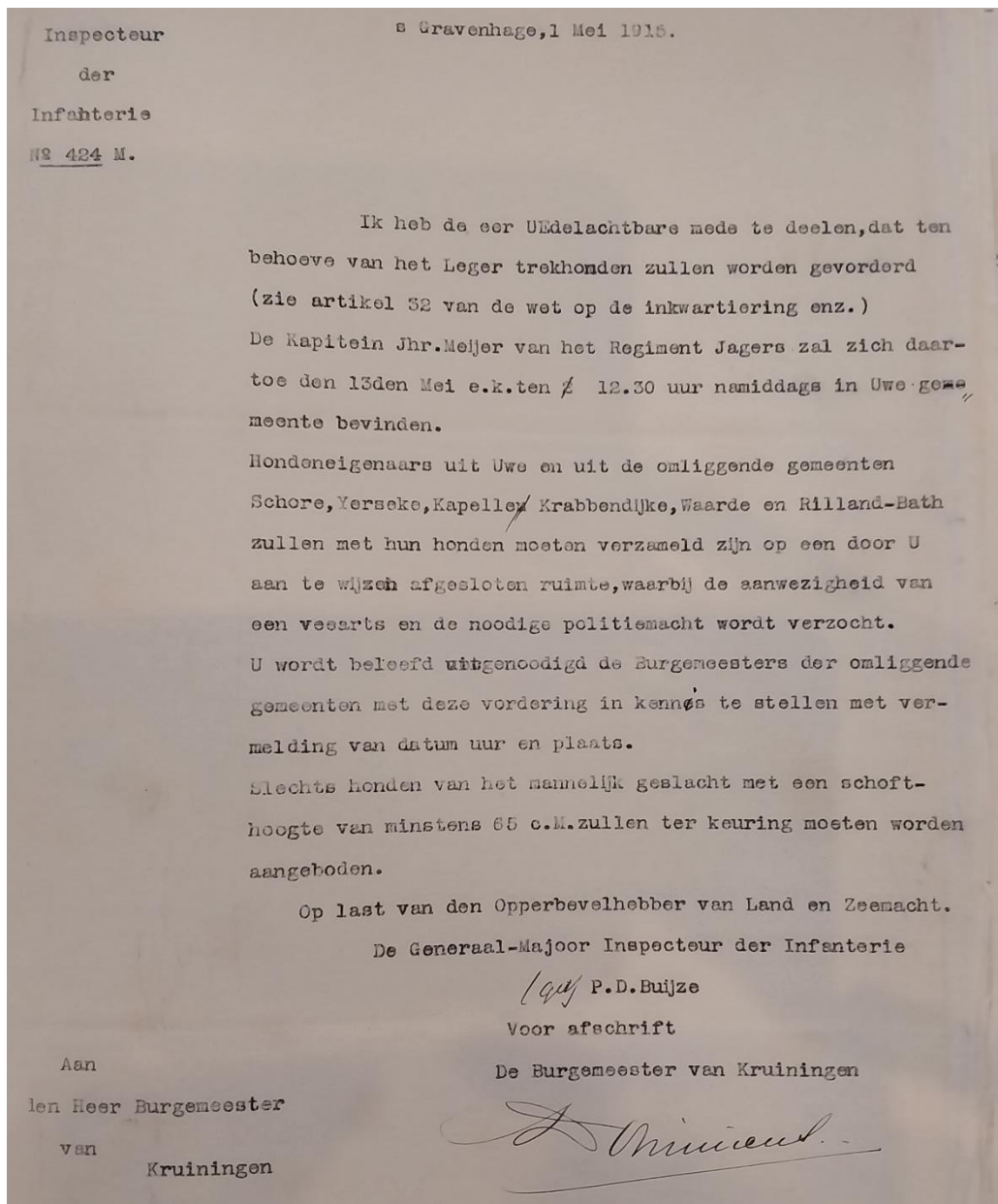
Cornelis Thorenaar (zie afbeelding 18) was jarenlang wethouder en dijkgraaf van het Waterschap Waarde. In 1903 was hij benoemd tot burgemeester van Waarde en bleef dat tot aan zijn (plotseling) overlijden op 07-01-1918. Het waren drukke tijden voor de bestuurders, vele taken moesten onder militair gezag worden uitgevoerd. Veel documenten, met aan de oorlog verbonden regels en wetten zijn in het archief van de voormalige gemeente te vinden. Bijvoorbeeld:

- Het meewerken aan de paarden-, honden- en automobielvordering (zie afbeelding 19). Veldwachter Jasper Cornelis Looij zal wel de boodschapper zijn geweest van vele “blijde” boodschappen die door de gemeente moesten worden uitgevoerd. Gelukkig werd zijn jaarwedde aangevuld met een bonus voor de extra werkzaamheden (zie afbeelding 23 en 24).
- Opgave en vordering van diverse landbouwproducten zoals hooi en rogge. Boeren mochten een bepaalde hoeveelheid hooi behouden voor hun eigen veestapel, de rest werd geconfisqueerd voor het veldleger.
- Zorg dragen voor inkwartiering van de gemobiliseerde militairen (zie afbeelding 20 en 21) en soms ook paarden, bijvoorbeeld 33 paarden moesten in juni 1916, op de weg naar Cadzand, worden ingekwartierd. Cornelis was een groot liefhebber van paarden, het zal waarschijnlijk geen probleem zijn geweest.
- Of op zoek naar smokkelaars (zie afbeelding 22).

Afbeelding 18: Burgemeester Cornelis Thorenaar (met ambtsketen), zo te zien tijdens hoog bezoek te Waarde.

Afbeelding 19:

Afbeelding 20:

N° 499.
Commandant
H. H. J.
N° 3202 M.

Waarde, 10 Juli 1915.

In verband met de beperkte ruimte voor inkuartiering, welke ontstaat door de ontruiming van schuren voor opberging van den oogst, heb ik de eer U Edelaachtbare beëd te verzoeken zoo eenigzins mogelijk Maandag 12 Juli ds ten 2 ure om ten mijnen bureel te komen, teneinde over de mogelijkheid te spreken omtrent een gedeeltelijke ontruiming van de school.

Ue Hoogoor,
Commandant Th. Balajon
Muntz afmij

Van
den Heer Burgemeester
der Gemeente
Waarde.

Afbeelding 21:

N° 145^{de}
Commandant
H. L. W. J.
N° 3460 B

Perseke, 30 Juli 1915

Naar aanleiding van het
schrijven dd 26 juli jl N° 145 heb ik de
eer Edelachtbare beleeft te verzoeken
aan den veldwachter Hooy op te
dragen de herstellingen aan de
kook formieren te doen verrichten,
waarbij een gepaste reinigheid moet
worden betracht, en mij de rekening
ter voldoening te doen toekomen.

de Majoor,
Commandant van het Bataljon

Munich de Jongh

1013.
Territoriale Bevelhebber
in Zeeland enz.

MIDDELBURG, 13 Februari 1915.

No. 10343 M.

ONDERWERP:
Uitzetting van smokkelaars.

Ik heb de eer ^{U Edelachtbare} ~~U We~~ ^{U Hoogedelgestreng} ~~U Hoogedelgestreng~~ mede te delen, dat door den Commandant van het Veldleger het verblijf van het in staat van beleg verkeerend gedeelte van zijn gezagsgebied is ontzegd aan:

1e. GERARDUS, JACOBUS CAMPS, woonachtig te 't Zand, Lottum, Gemeente Grubbenvorst, geboren te Venray den 8en Augustus 1884.

Het signalement van CAMPS luidt:

Oogen donkerblauw; smal gezicht; hoofdhaar donker bruin; knevel donkerbruin; zwart uiterlijk; lengte pl. m. 1.68 M; kijkt verlegen, spreekt zacht en is zeer sluw. Hij is paardensmokkelaar.

2e. MAURICE, JOSEPH PAQUES, geboren te Herstal (België) 11 Januari 1889, gehuwd, herbergier, laatstelijk wonende te SMEERMAAS (België), thans te BOSSCHERVELD gemeente Oud-Vroenhoven.

Het signalement van PAQUES luidt:

Oud 26 jaar, lang pl. m. 1.70 M., gele gelaatstint; groot diepliggende, zwarte oogen, zwart haar; zwarte, kort geknipte snor. Hij smokkelt petroleum.

Indien genoemde personen zich in Uwe ^{Gemeente} ~~Gezagsgebied~~ ophouden, dan verzoek ik hen te doen aanhouden en mij daarvan onverwijld kennis te geven, zullende alsdan door mij een uitzettingsbesluit worden toegezonden om door hen te worden beteekend, waarna zij buiten de Provincie Zeeland moeten worden gebracht.

De Territoriale Bevelhebber in Zeeland enz.,
B R O C X.

11.

Waarde. 26 Augustus 1915

Aan de Raad
der gemeente Waarde.

Welchede Heeren!

Hiennede betuigt ondergetee-
kende, veldwachter en bode der
gemeente Waarde zijn oprechten
dank aan de Raad deser gemeente
voor het besluit, genomen in hunne
vergadering van 26 Juli 1915, door
hem eene gratificatie toe te ken-
nen, groot f. 25.- voor verrichtte
extra-diensten tijdens de mobili-
satie van het leger hier te lande.

H. Welk doende.

J. C. Looij.

Jasper Cornelis Looij

Op de bon

Ondanks de Nederlandse neutraliteit wordt het in ons land, in de loop van de oorlog, steeds moeilijker om aan de eerste levensbehoeften te komen. Bij het uitbreken van de oorlog heeft de regering beloofd dat in Nederland geen honger zal worden geleden. Maar al snel moesten er maatregelen worden genomen.

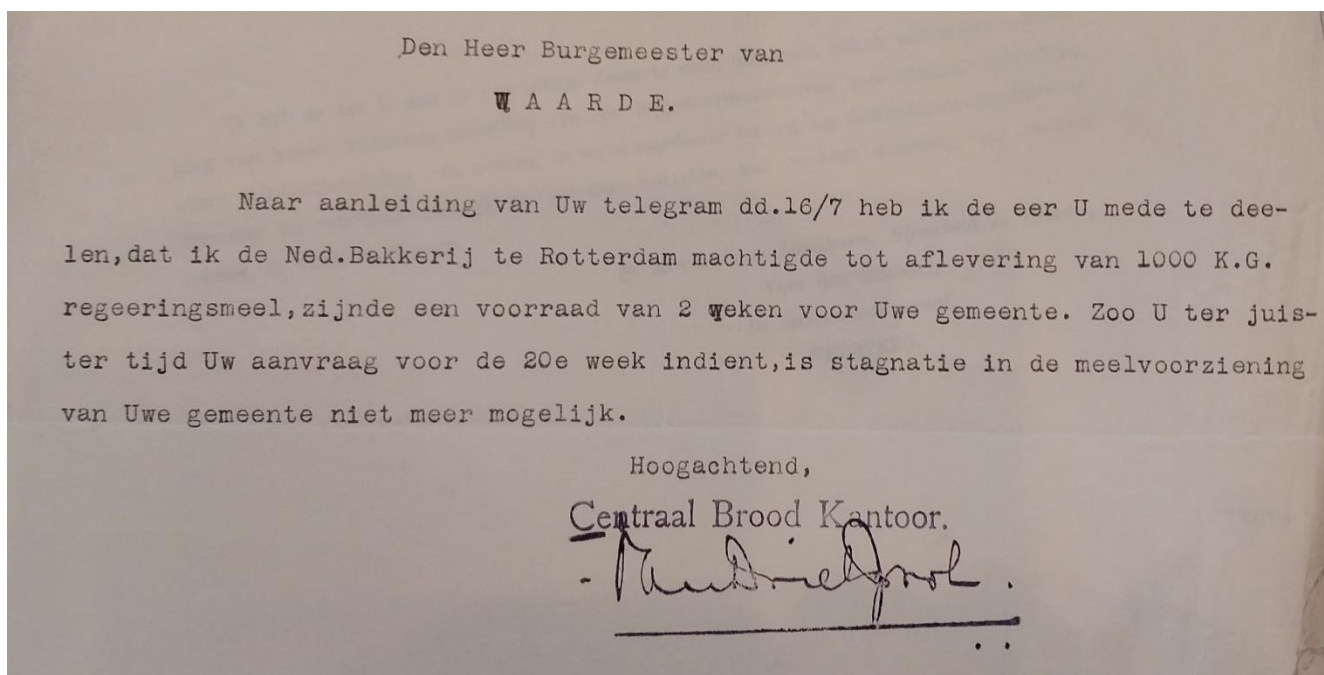

Rilland-Bath. In combinatie met de gemeenten Kruiningen, Schore, Ierseke en Waarde zal van af Dinsdag aanstaande alhier regeringspek en varkensvleesch verkrijgbaar zijn.
De prijzen zijn als volgt vastgesteld: spek 47 1/2 cent, carbonade 52 1/2 en vleesch zonder been 57 1/2 cent per pond.

Afbeelding 25: bericht uit Goesche courant van 20-07-1915.

Eind 1916, begin 1917 zijn sommige producten zijn nauwelijks nog verkrijgbaar. Om de nog beschikbare voorraad aan schaarse producten eerlijk te verdelen voert de, toenmalige, minister Posthuma, in heel Nederland de voedselrantsoenering in (distributiewet van 19 augustus 1916: “tot vaststelling van bepalingen in het belang van de volksvoeding en van eene doelmatige distributie van goederen”). Iedere burger moet op het gemeentehuis een legitimatiekaart ophalen. Op vertoon hiervan worden bonboekjes uitgereikt. Steeds meer producten komen op de bon: brood, melk, aardappelen, vlees, rijst, koffie, thee, vet, brandstof, schoeisel, leer en ga zo maar door. De minister bepaalt voor ieder product de hoeveelheid die iedere burger in een bepaalde periode krijgt. Gelukkig zal, in het agrarisch dorp Waarde, niet alles schaars geweest zijn. In de archieven van de gemeente, over het jaar 1917, vinden we diverse correspondentie over de distributie van bijvoorbeeld regeringsvarkens, regeringsmeel, kaarsen en suiker (zie afbeelding 26).

Afbeelding 26:

Den Heer Burgemeester van
W A A R D E.

Naar aanleiding van Uw telegram dd.16/7 heb ik de eer U mede te deelen, dat ik de Ned. Bakkerij te Rotterdam machtigde tot aflevering van 1000 K.G. regeringsmeel, zijnde een voorraad van 2 weken voor Uwe gemeente. Zoo U ter juistertijd Uw aanvraag voor de 20e week indient, is stagnatie in de meelvoorziening van Uwe gemeente niet meer mogelijk.

Hoogachtend,
Centraal Brood Kantoor.
- R. de Looze ..

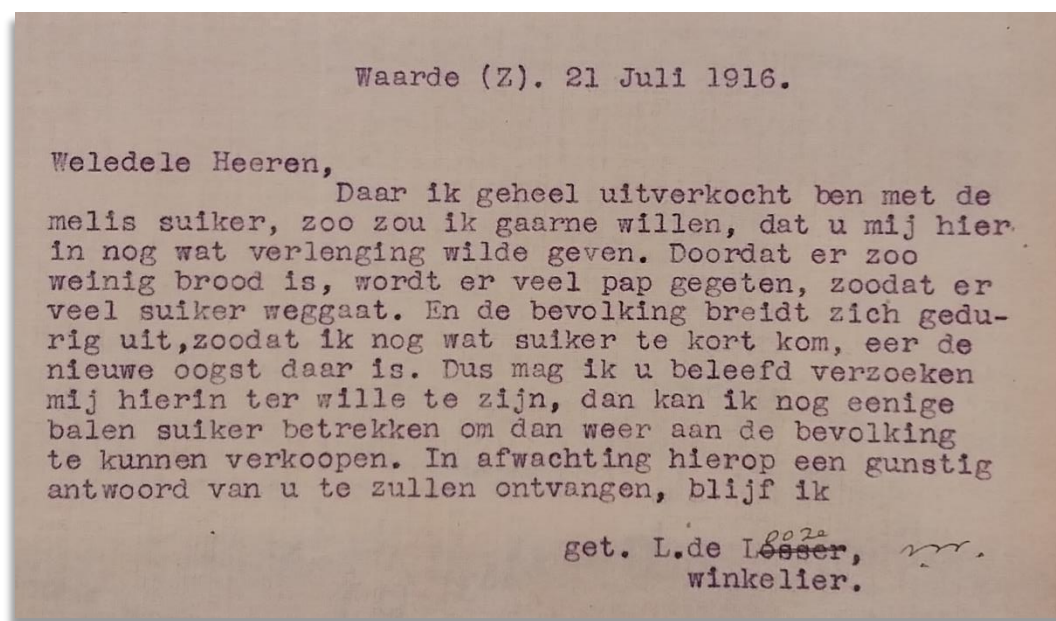
Waar wetten zijn, worden ze (soms jammer genoeg) overtreden. Ook in Waarde. In het archief vinden we een brief van L. de Looze. De L. was van “Leendert”, zijn vader (Minicus, overleden 11-02-1912,

weduwnaar van Maatje Reinhoudt, Maria Meijer en Neeltje Braam) was winkelier te Waarde. Leendert en zijn zus Neeltje Martha waren toen nog vrijgezel, het ligt voor de hand dat Leendert en zijn zus de winkel toen in beheer hadden. In juli van het jaar 1916 schreef Leendert een verzoek aan de “Rijks-commissie van toezicht op de suikervereeniging”, met het verzoek tot levering van enkele balen suiker. Nog geen week later werd zijn verzoek afgewezen. Hij had zijn toegewezen portie reeds ontvangen. Levensmiddelen mochten alleen worden verkocht tegen een vastgestelde maximum prijs. Enkele maanden later hadden broer en zus kennelijk weer een voorraad suiker. En daar had Neeltje Martha gebruik van gemaakt (zie afbeelding 27 en 28).

Leendert was op 09-08-1879 geboren en op 22-01-1931 gehuwd met Geertruida Welleman. Later waren “Lindert en Geertje” leverancier van de petroleum in Waarde.

Neeltje Martha was op 15-08-1881 en op 01-06-1922 gehuwd met Jan van Houte.

Afbeelding 27:

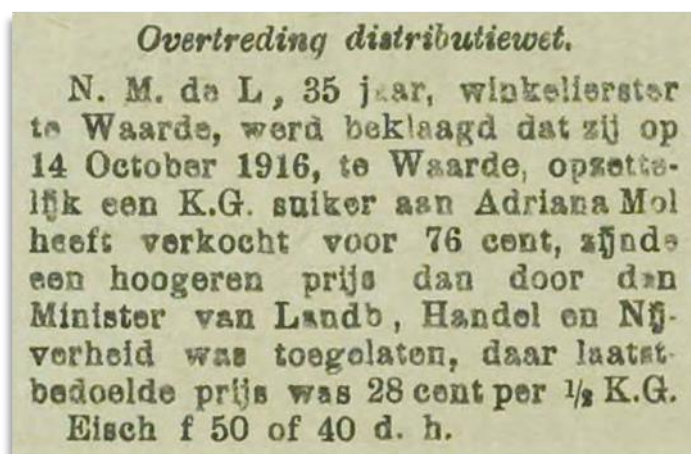

Waarde (Z). 21 Juli 1916.

Weledele Heeren,

Daar ik geheel uitverkocht ben met de melis suiker, zoo zou ik gaarne willen, dat u mij hier in nog wat verlenging wilde geven. Doordat er zoo weinig brood is, wordt er veel pap gegeten, zoodat er veel suiker weggaat. En de bevolking breidt zich gedurig uit, zoodat ik nog wat suiker te kort kom, eer de nieuwe oogst daar is. Dus mag ik u beleefd verzoeken mij hierin ter wille te zijn, dan kan ik nog eenige balen suiker betrekken om dan weer aan de bevolking te kunnen verkoopen. In afwachting hierop een gunstig antwoord van u te zullen ontvangen, blijf ik

get. L. de Loozer, *W.*
winkelier.

Overtreding distributiewet.

N. M. de L., 35 jaar, winkelierster te Waarde, werd beklaagd dat zij op 14 October 1916, te Waarde, opzettelijk een K.G. suiker aan Adriana Mol heeft verkocht voor 76 cent, zijnde een hooger prijs dan door den Minister van Landb., Handel en Nijverheid was toegelaten, daar laatstbedoelde prijs was 28 cent per ½ K.G. Eisch f 50 of 40 d. h.

Afbeelding 28: uit de Goese Courant van 30-11-1916.

Aan het begin van dat jaar was er in Waarde een commissie, bestaande uit enkele Waardse notabelen, aangesteld “voor het nagaan van de naleving der maximum prijzen te dezer plaatse”. Kennelijk had de commissie zijn taak volbracht.

Ook wegens overtreding der distributiewet stond terecht M. v. T. uit Waarde, controleur der groentencentrale. Beklaagde bekende gerst van den oogst 1917 mede te hebben gebracht voor de kippen van den stationschef te Krabbendijke. Gezien de kleine hoeveelheid, vroeg de officier f 10 of 20 dagen. Bekl. zeide niet opzettelijk zoo te hebben gehandeld; hij kende deze verbodsbepalingen niet.

Afbeelding 29: uit de Middelburgse Courant van 15-11-1917. Op vele manieren kon men de wet overtreden. Met een typefout in het bericht want later werd M. v. F. (Maarten van Fraassen) vrijgesproken van deze "misdaad".

A. M., 46 j., winkellerster, huisvr. A. d. J. te Waarde, werd beklaagd, dat zij op 25 Mei 1918 te Waarde in haar winkel opzettelijk den gemeente veldw. J. C. Looij, die aldaar een onderzoek instelde voor eene distributie-overtreding heeft beledigd.
Eisch: Vrijpraak,

Afbeelding 30: uit de Goese Courant van 04-04-1918.

En ach die arme veldwachter Looij, hij had de wind van voren gekregen van Aaltje Mol.

Aaltje had samen met haar man Adriaan de Jager een bakkerij en winkel.

Later is ze inderdaad vrijgesproken van deze "daad".

Marinus Cornelis van Espen schreef, in 1918, zijn gedachten op papier:

De één zou beter voeding wenschen
Een ander die betaald te veel
De derde zegt wat doen de menschen
Zij spreken over het slechte meel

En wat kan ik U nog niet noemen
Misschien heeft U het al gezegd
Geloof maar vrienden k'zal niet roemen
Maar k'heb het ook al overlegd

Want dan ontbreekt het weer aan graan
En dan aan suiker, koffie of thee
En vleesch en spek waar haal 't men vandaan
Bij de slager O! zeker maar dat valt niet mee

— Door het klein grondbezit te Waarde zijn er een zeer groot aantal personen, die in de gelegenheid zijn tarwe te verbouwen voor eigen gebruik. Bij het opnemen van de voorradige tarwe, vanwege de regeering, kwam zulks bijzonder uit.

Een aantal van deze personen maakten bezwaar om deze tarwe in te leveren en kochten daarom een eigen heete luchtoven. Daarin bakken ze nu zelf hun eigen brood. Sommigen zien niet tegen deze moeite op, al kunnen ze ook maar één brood tegelijk bakken.

Ze troosten zich gaarne die moeite, want ze hebben de wetenschap, dat ze brood van eigen verbouwde tarwe eten, terwijl ze nog in onzekerheid verkeerden omtrent het brood dat op de broodkaarten eerlang zal verstrekt worden.

Afbeelding 31: uit de Middelburgse Courant van 12-01-1917.

Een echte Waardenaar die denkt toch in oplossingen en niet in problemen.

— Zaterdag werd te Waarde in den Emmanuelpolder in een veld met tarwe gevonden eene partij, groot 39 kisten, Kwatta chocolade en een partij peperkorrels. Het een en ander werd door de kommiezen in beslag genomen en aan den Burgemeester in bewaring gegeven. In de onmiddellijke nabijheid lag over den dijk, op het slik, onbeheerd eene roeiboel. Vermoedelijk houdt deze boot wel verband met de gevonden waren in het tarweveld.

Afbeelding 32: uit de Middelburgse Courant van 05-08-1918.

Toch attent van de douaneambtenaren om de buit in bewaring te geven bij de burgemeester Cornelis Bal. Zouden alle ogen letterlijk “gericht zijn geweest op Kwatta”?

Cornelis was landbouwer te Waarde en in april van dat jaar in functie als burgemeester.

Wapenstilstand, maar toch nog een strijd

Waarde. Na een rusttijd van vier jaren is het muziekgezelschap „Paul Kruger” weer begonnen zijn heerlijke muzieklonen te laten hooren. Zaterdagavond was een menigte volks voor het schoollokaal gekomen om de uitvoering bij te wonen. Tot directeur is benoemd dhr. P. Krijnsen.

Afbeelding 33: waarschijnlijk hadden de muzikanten in Waarde een “Vooruit” ziende blik. Want op 15-07-1918 stond in de Zeeuw het bijgaande bericht.

Om 11 uur op 11 november 1918 zwijgen de kanonnen, er werd tussen de strijdende partijen een wapenstilstand afgekondigd. Het totale aantal dodelijke slachtoffers wordt geschat op ruim 16 miljoen. Op 9 november hadden de burgemeesters in den lande al bericht ontvangen van “Zijne Excellentie den Minister van Oorlog”, die had besloten dat Nederland gedeeltelijk kon worden gedemobiliseerd.

Echter een andere “vijand” was in juli van dat jaar de Nederlandse grens overgekomen en verspreidde zich met een enorme snelheid door het land, namelijk de Spaanse Griep. In het laatste kwartaal had het virus het oostelijk deel van Zuid-Beveland bereikt. Vanaf juli van dat jaar was dokter Henri Hondelink de geneesheer te Waarde en Krabbendijke. Tussen haakjes: hij omschreef het karakter van de Oost-Zuid-Bevelander als “volhardend, onverzettelijk en conservatief”. Op 19 oktober sluiten de deuren, op zijn advies, van de school te Krabbendijke. Waarschijnlijk was dat ook in Waarde het geval. Al snel wordt dokter Hondelink zelf ook ziek en komt de voormalige geneesheer George Frederik Willem Geill te hulp (zie afbeelding 34).

Krabbendijke. Zaterdag met den middagtrein is dhr. Geill uit Apeldoorn hier aangekomen om medische hulp te verleen. ZEd. verklaarde in de 34 jaar van zijn praktijk alhier zulk een toestand, als het nu is, niet te hebben meegemaakt. Wel heerschte ook in '88—'89 de griep en werd ZEd. toen ook zelf aangetast, zoodat hij drie dagen geen dienst kon doen, maar het aantal ziektegevallen was toen toch minder en de aard der ziekte minder hevig.

Afbeelding 34: uit de Zeeuw van 28-10-1918.

Het aantal slachtoffers van deze verschrikkelijke oorlog wordt in België geschat op 115.000, waarvan 24.000 burgers. Het aantal slachtoffers door de Spaanse griep in dit land overtreft helaas dit aantal, namelijk (naar schatting) 282.000.

Volgens het Centraal Bureau voor Statistiek zijn er in Nederland 30.000 dodelijke slachtoffers van deze ziekte. Terwijl het aantal oorlogsslachtoffers wordt geschat op maximaal 5600. In Waarde (met 985 inwoners) zijn er naar schatting, op basis van oversterfte, een 10-tal slachtoffers: 19 mensen zijn dat jaar overleden waarvan 12 in het laatste kwartaal van 1918 (zie afbeelding 35). Één van de slachtoffers was de toenmalige predikant, Pieter Wijngaarden (zie afbeelding 36). Uit zijn woorden mogen we opmaken dat hij wist dat er een één strijd voorbij was, maar dat de andere was verloren.

Afbeelding 35:

Ds. P. Wijngaarden. †

Ds. Muller te Krabbendijke schrijft ons:
Zaterdag j.l. 9 November is ds. P. Wijngaarden te Waarde overleden. Slechts enkele dagen was hij ziek; hevige long-aandoening sloopte zijn zoo sterk gestel. Jong is hij opgeroepen, 27 jaar oud, te vroeg meenen we, maar wie zal Gods doen durven bedillen, waar zijn ouders hun eenig kind afstonden en in hun groote droefheid stil waren tot God; het past ons te zwijgen en te bidden „ons einde zij gelijk het zijne”. 't Is vrede, volkomen vrede, zoo sprak hij op zijn sterfbed, en als 'tspreken hem onmogelijk was wees hij omhoog. Te vroeg opgeroepen, maar zal hij niet spreken nadat hij gestorven is? hij de trouwe vurige evangeliedienaar, zoo bemind in de gemeente en bij zijn vrienden; altijd bereid te helpen, zoo leidde hij nog een begrafenis te Krabbendijke en bezocht er zieken vlak voor zijn ziek-worden. Eerst werkte hij een paar jaar in de evangelisatie te Bergentheim, daarna ruim 1½ jaar te Waarde. Hij heeft niet tevergeefs geleefd, door Gods genade.

Afbeelding 36: uit De Zeeuw van 11-11-1918.

Bij het op papier zetten van dit deel van de geschiedenis van Waarde is dankbaar gebruik gemaakt van:

- Het archief van de gemeente Waarde, nu aanwezig bij de gemeente Reimerswaal.
- De krantenbank Zeeland.
- Het Zeeuws archief.
- Rilland-Bath en Waarde, Mirjam Louisse en Annette Kuiper
- Het verslag van het provinciaal comité tot hulpverlening aan vluchtelingen in Zeeland, augustus 1914 – 1 juli 1915.

Bijlagen:

Gedrukte ansichtkaarten uit de tijd van de mobilisatie, te beginnen in de voormalige dorpsstraat (nu Raadhuisstraat) voor de travalje van de smid Wondergem.

't Oude dorp met op de achtergrond de toen nog bestaande "vaete". Deze waterdrinkput is net na de Eerste Wereldoorlog gedempt, toen kwam er een mooie plek vrij voor de muziektent (zie ook afbeelding 15). Het jongetje, met hoed, in het midden zien we ook op de foto op de eerste pagina.

De dorpstraat (nu Raadhuisstraat) met links de winkel van Maarten de Goffau.

Een lied geschreven door de toenmalige onderwijzer Willem Eliza de Jager, volgens de overlevering indertijd gezongen met de Belgische vluchtelingen.

In 't nachte'lijk donker trok zij voort,
Langs veld, langs bosch en hei,
De Belgsche moeder, d'arme ziel,
Bepakt en haar kroost aan de zij.
Verdreven van haar eigen haard,
Droeg zij alleen haar kruis.
Soms klonk de onweersaanb're stem:
Och ! was 'k bij Moeder thuis !
Verdreven van haar eigen haard,
Droeg zij alleen, alleen haar kruis;
Soms klonk de onweersaanb're stem:
Och, was 'k bij Moeder thuis !

Verdreven van die ted're plek
Waar eens ons wiegeken stond,
De plek, waarvan men noode scheidt,
Ons Grootma zich jaren bevond.
Ginds in de verte laait de vlam....
O God ! wat bitter kruis !
Vernield wordt wis ons hof en haard.
Och ! spaar ons Grootma, thuis !
Ginds in de verte laait de vlam,
O God, o God, wat bitter kruis !
Vernield wordt wis ons hof en haard,
Och ! was 'k bij Moeder thuis !

Waar blijft Papa'tje, zucht haar schat,
Geen nachtzoen gaf hij mij,
Wat blijft hij toch zoo lang in stad,
Hij maakte ons altijd blij.
Die vraag grijpt moeken pijnlijk aan;
Zij voelt te meer haar kruis,
Zij sust haar kind met kus en traan,
En denkt aan Moeder thuis.
Die vraag grijpt moeken pijnlijk aan;
Zij voelt thans nog te meer haar kruis,
Zij sust haar kind met kus en traan,
En schreit om Moeder thuis !

Steeds stroomt hij verder, hand aan hand,
Die vloed van bange ellend',
Een vloed, die aanbruist rechts en links,
Waar men ook d'oogen wendt.
Zoo menig denkt met bloedend hart,
Aan de oude, stille kluis,
Daar vond men balsem voor zijn hart,
En troost bij Moeder thuis !
Thans denkt men weer met bloedend hart,
Aan de anders zoo geliefde kluis;
Daar vond men balsem voor zijn smart,
En troost, bij Moeder thuis !

Waarheen... O God! bidt meen'ge stem,
Waarheen, met al mijn kroost;
Waarheen die grijsaard met zijn vrouw;
Die beë klinkt onverpoosd.
Ginds staat een gansche streek in vlam,
En brandt ook eigen huis;
Thans bidt zoo menig vluchteling
Voor de oude Moeder thuis,
Voor haar, die niet meer vluchten kan;
O Heer, o Heer ! Spaar Moeder thuis !
Spaar Haar, die niet meer vluchten kan;
O Heer, spaar Moeder thuis !

Het is de Nederlandsche Maagd,
Die wenkt op al 't geschrei;
Komt in mijn armen jong en oud,
En wacht hier op beet're tij !
Dan stroomen duizendtallen in,
En vinden drâ een huis,
In 't land waar vrede en liefde woont;
Daar voelt men zich ook thuis.
Dan stroomen duizendtallen in,
En vinden daar weldra een huis;
In 't land, waar Wilhelmina troont,
Daar voelt men zich ook thuis !

Aan de overzij, van Hollands' grens
Daar is nog thans geen nood;
Wellicht komt binnen korten tijd
Ook daar gebrek aan brood.
Toch roept dat Land een welkom toe
Aan Belgen in zijn huis,
En spreekt met tranen in zijn stem,
Schept u dan hier een thuis !
Toch roept dat Land een welkom toe
Aan vreemdelingen in zijn huis,
En spreekt met onweersaanb're stem,
Schept U bij mij een thuis !

Dat kleine Holland maakt zich groot,
Als 't zooveel leed verzacht ;
Wordt voor de liefde, die 't betoont,
Naar buiten, hoog geacht !
Waar Vrede bij de Liefde woont,
In 't Nederlandsche huis,
Daar wordt die Vrede ook wel verdiend:
Een vredig eigen thuis !
Waar Vrede bij de Liefde woont,
Bij rijk, bij arm, in ieder huis,
Daar wordt de Vrede ook verdiend,
Daar hoort de Vrede thuis !

W a a r d e.

W. E. DE JAGER.